

Є. Ю. Полянський, доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ

В статті аналізуються сучасні підходи до визначення поняття правової доктрини. Особлива увага приділяється множинності форм прояву доктрини як явища об'єктивної реальності, а також взаємодії цих форм.

Тривалий проміжок часу в вітчизняній науці поняття правової доктрини співставлялося з квінтесенцією наукової думки, іншими словами правова доктрина ототожнювалася з самою юридичною наукою. В праві інших країн, наприклад, США, під правовою доктриною, як правило, розуміється продукт судової правотворчості, при цьому поняття доктрини використовується в множині – йдеться про правові доктрини. Виходячи з таких діаметрально протилежних підходів можна висловити припущення, що правова доктрина є комплексним поняттям, яке не може розглядатися як певна ізольована правова категорія.

Аналізуючи сучасну літературу ми можемо робити висновки про те, що юриспруденція поступово відходить від вузького та застарілого бачення правової доктрини суто в єдиній площині: її багатоаспектність та різноманіття форм прояву здатні вразити будь-якого дослідника. Разом з тим в науці і досі бракує комплексних досліджень питань правової доктрини, адже можна від початку припустити, що кожна концепція доктрини є раціональною, хоча і недосяжною та неповною, але чи не можна об'єднати ці концепції в єдину систему?

Звісно, кожен підхід до визначення правової доктрини як би виключає інше бачення цього питання. Втім всі ці концепції є ознаками доктрини, як ознаками предмету матеріального світу. Адже такому предмету можуть бути притаманні різнопланові ознаки. Так яблуко може бути червоним та великим, а ще і смачним. Ці характеристики не відносяться до однорідних, втім усі вони об'єктивно існують і не виключають одна іншу. І в повному ступені характеризують яблуко лише в своєму поєднанні.

Отже, в статті зроблено спробу випрацювати концепцію, що буде здатна повноцінно визначити структуру правової доктрини та систематизувати вже наявні теоретичні знання в цієї сфері.

Ключові слова: правова доктрина, правова ідеологія, концепція, теорія права, юридична наука.

Ye. Yu. Polyansky. About definition of the legal doctrine

In our point of view, there exists a profound misconception of legal doctrine phenomenon in research papers at both European and American continents. There was no uniform definition of the legal doctrine, that's why lawyers often refer to the object with no understanding of its essence, contents, functions as well. Most American authors write about certain concepts in science or in common law, and none of them juxtaposes a doctrine with general concept of law within legal system. Analogous confusion rules in Ukrainian science as well, with the only difference, that doctrine is normally understood in too broad sense. Legal voluntarism and ignorance in science lead to dramatic misuse of terminology, as a result – the notion of doctrine remains tangled and unclear.

In our point of view, the concept of legal doctrine has no uniformity, and it's absolutely natural. The doctrine is a multi-aspect notion, and it comprises at least three forms of its manifestation: doctrine as a concept; doctrine as science; doctrine as the "soul" of Law in general. Of course, such approach can turn out to be dangerous as well, unless we set limits to measure the borders of doctrines in every sort of its manifestation. Firstly, doctrine as a concept must be always limited with acknowledgement in science or in practice. There are no doubts, that science is doctrinal itself. Moreover, there are all the reasons to consider, that the Law is grounded at the doctrinal bases, elaborated by legal science. The legal doctrine is that engine, what drives the progress in the sphere of law. That was proved historically, and is being constantly proved in contemporary scientific researches.

Key words: legal doctrine, legal ideology, concept of law, legal practice, legislation, theory of law.

Постановка проблеми. Можна стверджувати, що основна теоретична проблема в зазначеній сфері досліджень полягає у відсутності єдиних підходів до розуміння природи правової доктрини. Як результат науковці та фахівці невинно посилаються на неї в своїх працях, в більшості випадків не маючи уявлення про те, що насправді вони ототожнюють з доктриною. Тому природа правової доктрини потребує глибокого осмислення з метою уніфікації відповідного поняття в юридичній літературі, що і є ціллю дослідження. При цьому його об'єктом виступають форми прояву правової доктрини в об'єктивній реальності, а предметом – визначення поняття правової доктрини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктрина як елемент правової реальності добре відпрацьована в сучасній науці, зокрема в роботах українських вчених. Цією проблематикою займалися: В. Дудченко, Ю. Оборотов, О. Зайчук, О. Зозуля, М. Кармаліта, О. Костенко, Н. Пархоменко, І. Семеніхін, Б. Маліцький, І. Спасибо-Фатєєва, В. Туляков, В. Борисов, Д. Балобанова, А. Музика, М. Хавронюк та інші сучасні науковці.

Метою статті є проаналізувати множинність форм прояву правової доктрини в об'єктивній правовій реальності, систематизувати та узагальнити їх.

Виклад основного матеріалу. Останні тридцять років українські науковці підтримують приблизно одини концепт правової доктрини. Цей концепт в значному ступені співвідноситься з теоретичною моделлю права, але в її вузькому розумінні. Так науковці бачать у доктрині правило або ідею, усталений шлях правозастосування та правові традиції тощо.

Взагалі поняття «доктрина» є багатоаспектним з позицій лексики, адже уособлює в себе значення, яке (або які) взагалі мають до права вельми умовне відношення. Так можна процитувати працю сучасної української дослідниці М. Кармаліти, відповідно до наукової думки якої «правова доктрина є документом, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові. Однією з основних її характеристик є те, що правова доктрина виступає домінуючою науковою концепцією. Після офіційної апробації вона може бути документом імперативного характеру, який відповідає найвищому рівню в ієрархічній системі засобів правового регулювання» [1, с. 101]. Ми бачимо, що на думку авторки доктрина уособлюється в ролі документа, і така позиція цілком притаманна для юристів-практиків.

Втім ми можемо не погодитися із визначенням, наведеним М. Кармалітою, з цілої низки об'єктивних причин. Так, доктрина не завжди має вигляд документу, оскільки документ є певним «планом дій», стратегією, проте не доктриною в юридичному сенсі. Наступне: документ (який був опрацьований, виданий, чи прийнятий компетентними суб'єктами) не може автоматично вважатися панівною концепцією лише за цим фактом. Далі, виходячи з думки авторки, доктрина має бути санкціонованою органами державної влади. І з цим не можна погодитися. Адже виходячи з наукової позиції М. Кармаліти, напрошується висновок, що правової доктрини в Українському з об'єктивних причин не було і не могло бути.

Звісно, в площині дослідження загальних питань правової доктрини в українській літературі є доволі різнопланові, та широкі з методологічних позицій, роботи. Наприклад роботи О. Костенко, І. Семеніхіна. Так останній щодо визначення правової доктрини наголошує на такому: «Правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, що виступає для неї в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, виток. Таким чином, правова доктрина має похідний щодо правничої науки характер. Доктрина, доктринальні положення, створюються, як правило, в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень. В юридичній літературі зазначається, що метою фундаментальних досліджень є теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації й функціонування правових явищ» [3, с. 22].

В українську мову слово «доктрина» запозичене з латини. В більшості сучасних романських та германських мовах це латинське запозичення також зустрічається. Тому не можна погодитися з позицією щодо слов'янського походження даного поняття від застарілих слів «дока чи дошлий» та інших на цей кшталт.

Особливості правової доктрини яскраво втілюються в її різноманітні форм прояву, адже доктрина по-різному проявляє себе в залежності від особливостей суспільних відносин, з якими вона пов'язана. Виходячи з цього можна припустити, що або зміст поняття «доктрина» занадто об'ємний і його граматичне тлумачення видається занадто ускладненим, або ж дослідники роблять спроби об'єднати в одному визначенні елементи, які хоч і взаємопов'язані, але не можуть бути складовими однієї системи. Тоді нам треба відокремити такі елементи та систематизувати їх за відповідними критеріями, тобто випрацювати правильну термінологію, завдяки якій зможемо раціонально визначити усі форми прояву правової доктрини.

В юриспруденції поняття доктрини може використовуватися практично в будь-якому значенні: будь то результат діяльності певної правової школи, чи судова доктрина в англо-американському праві та ін. Втім значно логічніше було б розглядати правову доктрину в якості базису правової системи. На наш погляд, доктрина в якості основи правової системи є жорсткою та імперативною, і завжди потребує доволі тривалого проміжку часу для своєї побудови чи суттєвої перебудови.

Можна навести цитату з праці Б. Малицького, де автор пропонує визначати доктрину в якості системи поглядів, що виражаються у вигляді програмно-декларативних політичних настанов, що визначають суспільний статус, цілі розвитку, принципи організації, роль української науки у становленні нової України та визнаються українським суспільством, державою, вченими [2, с. 19]. В свою чергу Є. Мадаєв характеризує доктрину права як самостійним та багатоаспектний елемент правової системи держави, який віддзеркалює сталі та авторитетні теорії та погляди відносно загалу елементів правової системи, що які мають науково-прикладний характер та регулятивний вплив.

Можна зробити висновок про те, що найповніше та найточніше визначення правової доктрини можливо сформулювати виключно з врахуванням всіх її характеристик. Разом з тим, визначення таких характеристик суттєво ускладнене, адже доктрина в якості реального суспільно-юридичного явища має чимало форм прояву. В підсумку виникає конфлікт її ознак, що зумовлює необхідність їхньої ревізії, в результаті проведення якої все зайве має бути відкинуте, а об'єктивно існуюче залишено. Той чи інший перелік ознак зумовлюватиме різне розуміння та формулювання визначення поняття правової доктрини. І майже повністю залежатиме від бачення сутності правової доктрини дослідником.

В науковій літературі чимало авторів виокремлюють таку ознаку доктрини як безпосередній зв'язок із наукою. Про це пишуть С. Бошно, Є. Євграфова, А. Єгоров, Ю. Задорожний, М. Кармаліта, Є. Мадаєв, М. Мочульська, В. Нерсисянц, Р. Пузиків І. Семеніхін та інші. З цього приводу С. Бошно пише про те, що наукова праця набуває ознак доктринальності, якщо містить практичні рекомендації, коментарі до законодавства, прогнозує процеси правотворчості й правореалізації, а також заповнює прогалини законодавства. В свою чергу Ю. Задорожний зазначає, що будь-яка доктрина є продуктом людського розуму і суб'єктивний фактор тут є беззаперечним. В даному випадку автор прямо вказує на юридичну науку в якості джерела правової доктрини. Іншим чином, використовуючи власний методологічний інструментарій, пише І. Семеніхін про залежність правової доктрини від юридичної науки. На його думку правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ. Маються на увазі організовані в узагальнено-теоретичній формі юридичні знання: категорії й поняття, принципи, теорії, концепції, аксіоми, презумпції, юридичні конструкції, що відображають закономірності, логіку організації правової матерії та є формами вираження змістовної частини правової доктрини.

Слід цілком погодитися з панівною в літературі думкою щодо безпосереднього зв'язку доктрини з юридичною наукою. Як ми вже раніше зауважували не слід ставити знак рівності між правовою доктриною та юридичною наукою. Але в той же час не можна забувати про вплив на доктрину законодавства то його динаміки, а також судової практики з урахуванням її мінливості. В цілому ж наука впливає на динаміку правової доктрини в більшому, ніж законодавство чи судова практика ступені, але такий вплив не є абсолютним. І ця конструкція є справедливою в умовах українських правових реалій, і аж ніяк не відноситься, скажемо, до правових реалій США.

Чимало дослідників вважає, що правовій доктрині притаманний науково-прикладний характер. Що доктрина є прикладною юридичною науковою теорією, яка стала невід'ємною частиною законодавства та практики.

Доктрина має практичне та теоретичне спрямування. Вона пропонує теоретичне вирішення проблем правозастосування, а крім того має реальний вплив на правотворчу та правозастосовну діяльність. Так положення правової доктрини активно застосовуються фахівцями в сфері юриспруденції при підготовці законопроектів та тлумаченні правових норм, а також знаходять відображення в документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних нормах правових звичаях, рішеннях та актах органів самоврядування та державної влади. Покликання доктрини проглядається у затвердженні та розповсюдженні покладених в її зміст ідей з метою їх застосування у практичній діяльності.

Правова доктрина безпосередньо впливає на суспільні відносини. Можна погодитися з тим, що регулятивний потенціал доктрини може бути реалізований: а) шляхом закріплення в законодавстві норм, які мають доктринальне походження; б) виданням документів політико-правового характеру; в) через акти офіційного або доктринального тлумачення правових норм; г) в практичній юриспруденції в процесі вирішення правових колізій, д) подоланні прогалин в нормативно-правових актах, та при застосуванні суддівського та правозастосовного розсуду. Зокрема І. Спасибо-Фатєєва наголошує на таких можливих напрямках доктринального впливу на судову практику: а) роз'яснення теоретичних засад законодавства, його принципів; б) підготовка та перепідготовка судових кадрів; в) участь науковців у розробці постанов Пленумів Верховного Суду України та актів Вишого господарського суду України; г) індивідуальні консультації, експертні висновки науковців на запити з конкретних питань застосування права юрисдикційними органами, у тому числі для розгляду справ у суді [4, с. 15]

Отже, правова доктрина прямо та опосередковано вчинює вплив на правовідносини та правозастосування. Разом з тим вплив має і зворотний характер, або є взаємним, оскільки еволюція суспільних відносин потребує відповідних змін від правової доктрини, адже в іншому випадку доктрина буде або випереджати розвиток суспільних відносин, або ж не встигати за ними. Цей процес у динаміці виглядає так: ідея переростає в наукову теорію яка знаходить законодавчу реалізацію, яка, в свою чергу, зумовлює виникнення нових ідей. Або ж іншим чином: ідея – наукова теорія – судові рішення – ідея. Отже, отримуємо замкнуте коло, оскільки виражена в правовій доктрині ідея безпосередньо вчинює вплив на законодавчий процес та на практику правозастосування одночасно, та паралельно з положеннями, вираженими в нормах законодавства разом із судовою практикою. Коли б не було зворотного впливу на доктрину, вона б об'єдналася з догмою права в одне ціле, і з системи ідей перетворилась б в пам'ятку права. Виходячи з цього, правова доктрина не лише зумовлює регулятивний вплив на суспільні відносини, а і невід'ємно знаходиться з ними у зв'язку. Виходячи з цього очевидним є висновок про те, що правова доктрина є динамічною категорією.

Також правова доктрина сприяє реалізації фундаментальної функції права. Адже доктрина є не тільки системою абстрактних ідей в сфері права, вона є також системою знань про право. Так може забезпечуватися існування конкретної правової доктрини в певному проміжку часу, так як її ідеальна складова відбивається в знаннях, необхідних для підготовки наступних поколінь правників вдосконалення кваліфікації наявних фахівців. Відносно цього влучно написав І. Семеніхін, що правова доктрина також містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ. Логічним є те, що право живе в свідомості людини та соціальних груп, без цього так зване «писане право» становиться не більше, ніж пам'яткою права,

тобто правом, яке не регулює суспільні відносини, іншим словом – самоціллю. Можливість «паперового втілення» права є яскравою ознакою процесу його систематизації, який стає можливим завдяки застосуванню методологічного інструментарію, який напрацьовується завдяки правовій доктрині.

Висновки і пропозиції. Враховуючи викладене вище, до ознак, визначаючих правову доктрину, слід віднести додати системність, визначеність та універсальність тощо. Можна дійти висновку, що правова доктрина є системою, і як результат – сукупністю ідей, підходів, знань, які знаходяться в нерозривному взаємному взаємозв'язку з законодавством, юридичною наукою та практикою. Принципові зміни, які мають місце в науці чи законодавстві або в практиці, мають прямий чи непрямий взаємний вплив: вони зумовлюють відповідні зміни. Так новели в науці можуть зумовити тектонічні зсуви в законодавстві, призвести до змін в законодавстві – якщо на це буде політична воля законодавця. В свою чергу зміни в законодавстві зумовлюють зміни в правозастосовній практиці, а нові підходи в практиці підіймають проблеми, які стають предметом дослідження науки, і в підсумку це закрите коло стає нерозривним. Дані категорії, а саме наука, законодавство та практика, які і утворюють правову доктрину, звісно мають різний ступінь впливу на даний процес та на кожну з інших категорій. Видається, що законодавство має найшвидший вплив на еволюцію доктрини, в той час як вплив науки є повільнішим, проте усталеним та більш якісним. Практика ж впливає на доктрину в найменшому ступені, хоча в системах загального права юридична практика значення практики для формування доктрини складно недооцінити, адже ступінь такого впливу є максимальним.

Неможна оминати стороною таку ознаку доктрини, як її визначеність. Адже концепція, теорія або вчення, щоб стати частиною доктрини, мають отримати висвітлення спочатку в письмових – в наукових працях, які виходять друком, а далі знаходити своє відображення в актах тлумачення, судових рішеннях програмних та інших документах, які мають відношення до розвитку права, держави та суспільства. Адже крізь дані форми висвітлення доктрина отримує здатність прямо впливати на суспільні відносини.

Наведені ознаки правової доктрини дозволяють характеризувати її як джерело права в формально-юридичному сенсі. Разом з тим, визначеність доктрини зумовлюється не лише наявністю певних форм матеріалізації, а також монізмом теоретичних підходів. Адже доктрина як система ідей та як модель права не займає протилежних позицій з однієї та тієї ж самої проблеми, що, натомість, є типовим для юридичної науки в більшому ступені, та теорії права – в меншому ступені.

Отже, під правовою доктриною слід розуміти сукупність ідей та принципів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством та практикою, та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави. Доктрина бере свій початок в минулому, прямо регламентує право сучасності, визначає право майбутнього та постійно функціонує як динамічна категорія, що забезпечує подальший розвиток та вдосконалення права.

Список використаних джерел:

1. Кармаліта М. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 199 с.
2. Маліцький Б. Сучасний стан наукової сфери України та нова стратегічна доктрина її розвитку. *Наука та наукознавство*. 2006. № 2(52). С. 19.
3. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз Харків, 2012. 88 с.
4. Спасибо-Фатєєва І. Доктринальне тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. №1 (40). С. 15–16.